

Bibuła

J Ó Z E F
P I Ł S U D S K I

OPRACOWANIE, KOMENTARZ I PRZYPISY:
AGNIESZKA KACZMARSKA

Bibuła

J Ó Z E F
P I Ł S U D S K I

Bibuła

J Ó Z E F
P I Ł S U D S K I

OPRACOWANIE, KOMENTARZ I PRZYPISY:
AGNIESZKA KACZMARSKA

Muzeum
Józefa Piłsudskiego
w Sulejówku

Sulejówek 2024

© Copyright by Agnieszka Kaczmarska and Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku

Koncepcja, opracowanie, wstęp i przypisy: Agnieszka Kaczmarska

Opracowanie tekstów źródłowych w aneksie: Małgorzata Basaj,

Michał Bronowicki, Artur Jabłoński, Ewa Łepkowska, Agnieszka

Kaczmarska; współpraca: Katarzyna Andrzejewska, Wojciech Paprocki

Konsultacja naukowa: prof. Andrzej Friszke, prof. Grzegorz Nowik

Redaktor merytoryczny: Tomasz Stańczyk

Redaktor prowadzący: Zbigniew Dziedzic

Korekta językowa: dr Tomasz Karpowicz

Layout, skład i łamanie: Ireneusz Mitura

Projekt okładki i stron tytułowych: Ireneusz Mitura

Ilustracje na okładce: I strona okładki: Józef Piłsudski, fotografia wykonana po aresztowaniu 22 lutego 1900 r. w Łodzi, zamieszczona w kartotece

w aktach Ochrony z 1916 r.; IV strona okładki: Egzemplarze „Robotnika”

i ręczna maszyna drukarska (model 4 Hand Platen Printing Machine)

identyczna z „bostonką” używaną przez Józefa Piłsudskiego, fot. Zygmunt Fit

Współpraca przy pozyskiwaniu materiałów fotograficznych:

Bogumiła Rusiecka

Konsultacja materiału ikonograficznego: Roman Olkowski,

Bogumiła Rusiecka

Opracowanie graficzne mapy: Michalina Musielik-Wypych, współpraca:

Artur Jabłoński, Agnieszka Kaczmarska

Wydanie I, Sulejówek 2024

ISBN 978-83-63872-82-3

Druk i oprawa: Drukarnia Efekt Piotrowski sp. j.

Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku

Al. Piłsudskiego 29, 05-070 Sulejówek

Muzeum współprowadzone przez:

Muzeum
Józefa Piłsudskiego
w Sulejówku

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Fundacja Rodziny
JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO

Spis treści

Wstępy

- Bibuła – walka słowem, Agnieszka Kaczmarek 7
- Muzeum Bibuła – Tajna Drukarnia Józefa i Marii Piłsudskich,
Małgorzata Basaj 61

Walka rewolucyjna w zaborze rosyjskim – Józef Piłsudski

- Wstęp 73
- Trochę historii 79
- Granica i zieloni 103
- Tajne drukarnie 169
- Cykulacja bibuły. Składy 221
- Kolporterka 261
- Zakończenie 299

Aneks. Wybór tekstów źródłowych

- Anonimowy list uczestnika III Zjazdu PPS w 1895 r. 309
- Maria Paszkowska, *Ekspedycja i kolportaż bibuły*. 313
- Jan Cynarski, *Ze wspomnień o Aleksandrze Sulikewicz (tow. Michale)* . . 317
- Jan Cynarski, *Aleksander Sulikewicz (1867-1916)*. 321
- Wacław Lipiński, *Drukarnia „Robotnika” w Lipniskach* 325
- Stefan Żeromski, *Tekst o przemycaniu bibuły w „blondynce”
i „brunetce” (fragm. książki Bicie z piasku)*. 329
- Kazimierz Rożnowski, *Wspomnienia z tajnych drukarni
„Robotnika” w Wilnie i Łodzi*. 335
- Stanisław Wojciechowski, *Moje wspomnienia* 355
- Leon Wasilewski, *Józef Piłsudski w drukarni i redakcji* 373

Posłowania. Bibuła - doświadczenia kolejnych pokoleń

- Prof. dr hab. Andrzej Friszke, *Bibuła - sto lat doświadczeń* 385
- Wywiad z Mirosławem Chojeckim, konspiracyjnym
drukarnikiem w okresie PRL 407
- Prof. dr hab. Grzegorz Nowik, *Moje doświadczenia z bibułą* 411

Krótki słownik konspiracyjnej gwary PPS 419

Spis wydań Bibuły 421

Bibliografia 425

Indeks osób 431

Indeks geograficzny 441

Wykaz źródeł ilustracji 447

BIBUŁA -
WALKA SŁOWEM

1. Józef Piłsudski, ok. 1903, w okresie gdy pisał felietony do dziennika „Naprzód”, opublikowane następnie jako książka *Walka rewolucyjna w zaborze rosyjskim, część I. Bibuła*.

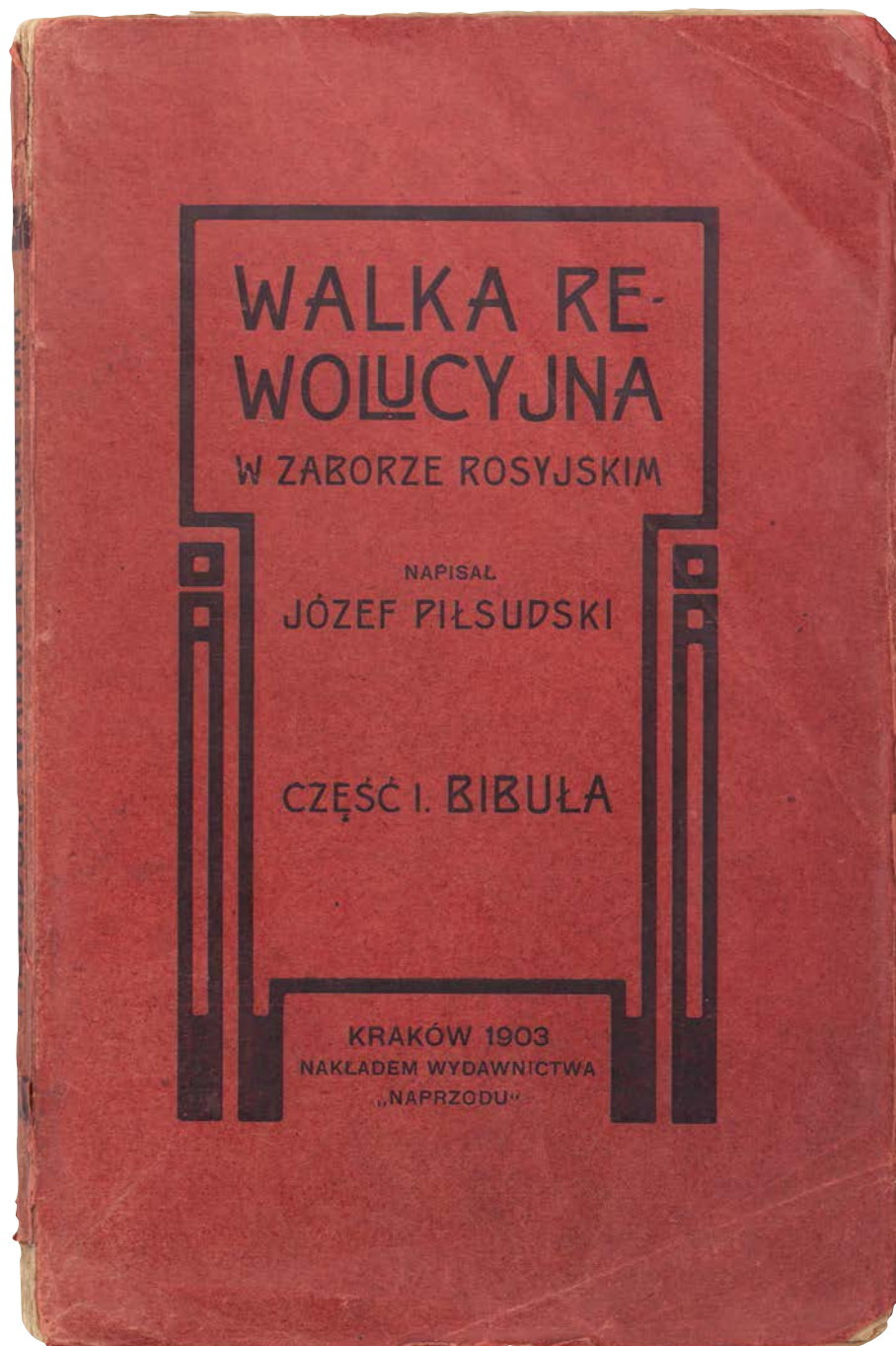

Wprowadzenie historyczne

Bibuła to pierwsza książka pióra Józefa Piłsudskiego, podsumowująca początki jego działalności niepodległościowej w zaborze rosyjskim – okres walki słowem. Autor, przedstawiciel pokolenia niepokornych, jeden z przywódców Polskiej Partii Socjalistycznej znany pod pseudonimem „Wiktor”, opisuje lata konspiracyjnego wydawania i kolportażu pisma PPS „Robotnik”, swoje aresztowanie w podziemnej drukarni w Łodzi i pobyt w Cytadeli Warszawskiej. Z tego pilnie strzeżonego więzienia wydostał się na skutek symulowania choroby psychicznej, co zasugerowali mu współpracownicy z PPS. Uznany za ciężko chorego, został przewieziony na obserwację do szpitala w Petersburgu, skąd zbiegł z pomocą partyjnych towarzyszy.

Po ucieczce mieszkał w Galicji, w zaborze austriackim, gdzie panowała większa swoboda polityczna i nie groziło mu ponowne aresztowanie. Tam, na zamówienie Ignacego Daszyńskiego, lidera Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji (PPSD)¹, spisał swoje wspomnienia o „walce rewolucyjnej w zaborze rosyjskim”. Publikowano je anonimowo, w odcinkach, na łamach dziennika

¹ Polska Partia Socjalno-Demokratyczna, wcześniej Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (PPSD), legalna partia socjalistyczna działająca na terenie zaboru austriackiego, założona w 1892 r. we Lwowie, formalnie w strukturze Socjaldemokratycznej Partii Austrii, w praktyce niezależna. PSD stawiała sobie za cel odbudowę niepodległego państwa polskiego o ustroju socjalistycznym. Od 1897 r. przedstawiciele PSD: I. Daszyński i J. Kozakiewicz, zasiadali w parlamencie austriackim (Radzie Państwa). W 1899 r. w pismach partyjnych zaczęto używać nazwy „Polska Partia Socjalno-Demokratyczna” (PPSD), tak też partia będzie określana dalej w tekście. Od 1904 r. PSD ściśle współpracowała z PPS, a następnie z PPS-Frakcją Rewolucyjną.

2. Okładka pierwszego wydania książki Józefa Piłsudskiego *Walka rewolucyjna w zaborze rosyjskim. Fakty i wrażenia z ostatnich lat dziesięciu. Część I. Bibuła*; Wydawnictwo Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej, Kraków 1903.

„Naprzód” w 1903 roku, nazwisko autora ujawniono przy ostatnim felietonie². Zebrane razem ukazały się w formie książkowej w tym samym roku. Za te wspomnienia Piłsudski otrzymał pierwsze honorarium autorskie.

Bibuła stała się ważnym źródłem historycznym, z którego czerpiemy wiedzę o funkcjonowaniu tajnych drukarni PPS na przełomie XIX i XX wieku. To zapis pełnych emocji, a zarazem humoru wspomnień przyszłego Naczelnika Państwa odrodzonej Rzeczypospolitej, przeplatanych refleksjami o potęgde słowa drukowanego. Ta pierwsza książka autorstwa Piłsudskiego okazuje się lekturą wciągającą, czyta się ją jak reportaż czy jak sensacyjną powieść o tajnej działalności wydawniczej.

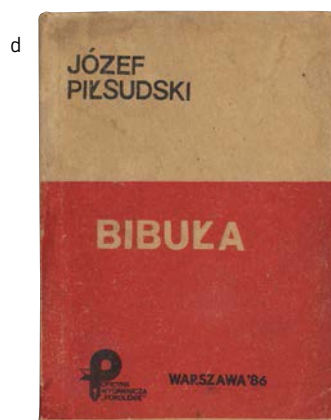
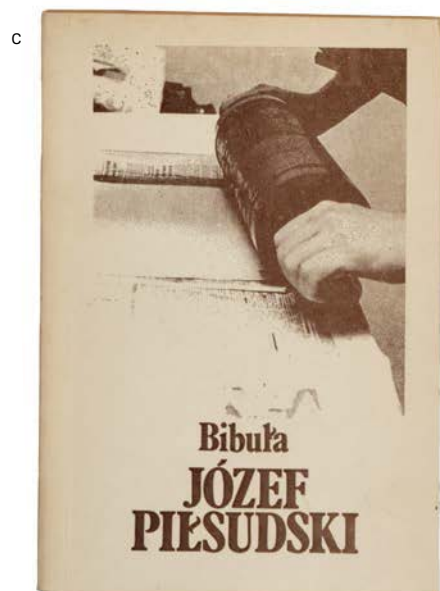
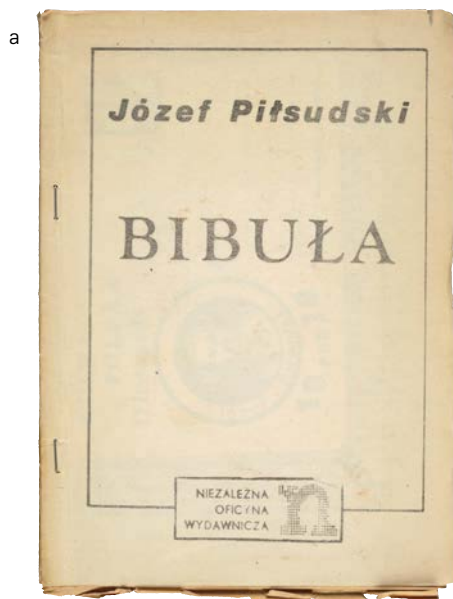
Przedstawiciele kolejnych pokoleń konspiratorów – polskiego państwa podziemnego podczas II wojny światowej oraz działacze opozycji demokratycznej w PRL – czytali *Bibułę* jako inspirację do walki o wolne słowo. W zmienionych warunkach politycznych wydawali podziemne publikacje, ponieważ czuli się kontynuatorami niepodległościowej działalności Józefa Piłsudskiego. Książkę traktowano też czasem jak poradnik konspiratora – wydawcy zawierający wiele szczegółowych wskazówek.

Bibuła przeszła do legendy, doczekała się licznych wydań w drugim obiegu w okresie PRL, a także legalnych po 1989 roku. Jej atrakcyjność wiąże się ze specyfiką podziemnych wydawnictw, zwanych właśnie bibułą, będących ważnym elementem dziejów Polski w XIX i XX stuleciu. Książka Piłsudskiego opowiada o początkach tej historii: walce o rząd dusz polskich robotników – czy szerzej polskiego społeczeństwa, o wolność słowa i stworzenie masowego ruchu społeczno-politycznego, który po latach wpłynął na kształt ustrojowy niepodległego państwa.

Wyjaśnienie w sprawie tytułu

Oryginalny tytuł książki Józefa Piłsudskiego wydanej drukiem w 1903 roku brzmi: *Walka rewolucyjna w zaborze rosyjskim. Fakty i wrażenia z ostatnich lat*

² Felieton (fr. feuilleton, feuille – kartka) gatunek publicystyczny wprowadzony we Francji w końcu XVIII w., od tego czasu cieszący się popularnością w prasie (współcześnie też w radio i telewizji). Felieton wyraża osobisty punkt widzenia autora, w lekki sposób komentuje aktualne tematy społeczne, polityczne, obyczajowe i kulturalne. Znajduje się na granicy między literaturą faktu a literaturą artystyczną, a jego punktem wyjścia są prawdziwe wydarzenia, które zostają przetworzone przez wprowadzenie elementów fikcji literackiej, satyry i humoru. Wszystkie te elementy można odnaleźć także w *Bibule*. Zarówno redakcja „Naprzodu”, jak i sam autor określali artykuły z tej serii mianem felietonów.

3. Wydania *Bibuły* Józefa Piłsudskiego w drugim obiegu w okresie PRL:

- a. Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa wrzesień 1978, Druk: Wolna Wałkowo-Bębnowa Drukarnia Polowa im. J.P.,
- b. Wydawnictwo Panaceum, Kraków 1988,
- c. Puls Publications, Londyn [ok. 1983],
- d. Oficyna Wydawnicza „Pokolenie”, Warszawa 1986.

dziesięciu. Część I. *Bibuła*. Obecne wydanie zatytułowaliśmy po prostu: *Bibuła*, co oznacza, że pozwoliliśmy sobie na zmianę w stosunku do pierwodruku, ale jednocześnie idziemy śladem wszystkich powojennych wydań tej książki.

Zgodnie z zapowiedzią autora zawartą we wstępie, *Bibuła* miała być pierwszą z trzech części planowanego dzieła o przywołanym wyżej dłuższym tytule. Drugą część Piłsudski planował poświęcić ludziom, opisując *organizacyjną i agitacyjną stronę życia rewolucyjnego*, a w trzeciej przedstawić *efekty pracy rewolucyjnej i zmiany, jakie wywołuje w stosunkach społecznych u nas*. Jednak tego planu nigdy nie zrealizował, ponieważ pochłonięty go inne formy działań niepodległościowych. Walka słowem była pierwszym etapem tych wieloletnich zmagania. Z planowanego szerszego dzieła pozostała tylko *Bibuła*, która dała początek legendzie Piłsudskiego – konspiratora walczącego o niepodległość.

Od 1903 roku *Bibułę* wydawano kilkanaście razy pod tym skróconym tytułem. Termin *bibuła*, spopularyzowany dzięki książce, po kolejnych historycznych doświadczeniach Polaków, stał się powszechnie znanym określeniem wszelkiej nielegalnej literatury.

Termin „bibuła”

Na początku warto zastanowić się, skąd się wzięło słowo *bibuła* i kiedy zaczęło być powszechniej używane w znaczeniu podziemnych wydawnictw. W czasie gdy Piłsudski publikował swoje felietony na łamach „*Naprzodu*”, wydane następnie w formie książki, wiedza o podziemnej prasie czy szerzej ruchu wydawniczym funkcjonującym w zaborze rosyjskim nie była powszechna w Galicji. Świadomy tego autor już na początku tłumaczy samo pojęcie i historię *bibuły*. Za jego przykładem, spróbujmy ustalić, od kiedy konspiracyjne wydawnictwa, nielegalne na ziemiach polskich pod zaborami, zaczęto określać tym terminem.

W zaborze rosyjskim pierwsze podziemne pisemka socjalistyczne, przepisywane ręcznie w kilku egzemplarzach, krążyły między celami w Cytadeli Warszawskiej już w połowie XIX wieku³. Słowo *bibuła* w znaczeniu nielegalnych publikacji początkowo funkcjonowało zatem w wąskim kręgu więźniów politycznych i niepodległościowych działaczy, konspiracyjnych drukarzy i kolporterów. Wraz z rozpowszechnieniem tych druków stopniowo stawało się znane w społeczeństwie.

³ J. Myśliński, *Prasa Polskiej Partii Socjalistycznej 1893-1906*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 13/1, 1974, s. 13-59.

W czasach, gdy pisano piórem, gruby papier, łatwo wchłaniający nadmiar atramentu, nazywany bibułą, był w powszechnym użyciu, a cienkich bibulek używano do pakowania i dekoracji. Na najcieńszym i mocnym papierze biblijnym drukowano wielostronicowe księgi: *Biblię* (od której wziął swą nazwę), słowniki, encyklopedie lub kodeksy prawne. W konspiracyjnym kolportażu, polegającym często na przenoszeniu druków ukrytych pod ubraniem, poważnym problemem była objętość i waga ładunku. Im papier był cieńszy i lżejszy, tym łatwiej było przewieźć większe ilości wydawnictw. Oryginalny papier biblijny był drogi, dlatego używano znacznie tańszych, najcieńszych papierów gazetowych, przypominających cienką bibułę⁴.

Słownik gwary warszawskiej XIX w. podaje, że słowo bibuła stosowano w tym okresie między innymi jako pogardliwie określenie gazet, prasy i książek, a w gwarze partyjnej „nielegalnej prasy”⁵. Prawdopodobnie więc od tego lekceważącego, potocznego określenia prasy drukowanej na cienkim papierze, nielegalne wydawnictwa w gwarze konspiracyjnej zaczęto nazywać bibułą. Słowo w tym znaczeniu spopularyzowała właśnie książka Józefa Piłsudskiego. Upowszechniło się ono w kolejnych okresach ograniczenia wolności słowa i wzmożonych represji na ziemiach polskich: w czasie II wojny światowej i w latach PRL, gdy ponownie pojawiły się wydawnictwa z konspiracyjnych drukarni. W tym ostatnim okresie o prasie podziemnej mówiono też „publikacje drugiego obiegu”, w odróżnieniu od oficjalnego obiegu informacyjnego, lub „wydawnictwa bezdebitowe” tzn. nieposiadające debitu, czyli zezwolenia urzędu cenzury na rozpowszechnianie czy sprowadzanie z zagranicy. W końcu lat 50. XX wieku, na określenie nielegalnych wydawnictw w ZSRS, pojawił się termin *samizdat*, który przyjął się w języku angielskim, skąd trafił do języka polskiego⁶.

Wolne słowo, cenzura i nielegalne wydawnictwa

Historia niezależnych wydawnictw jest co najmniej tak stara, jak wynalazek druku. Pojawiają się one zawsze, gdy ograniczana jest możliwość

⁴ Papier biblijny ma gramaturę ok. 25–40 g/m², zaś cienki papier gazetowy 45–70 g/m².

⁵ B. Wiczorkiewicz, *Słownik gwary warszawskiej XIX w.*, Warszawa 1966, s. 106. Wiczorkiewicz podaje trzy znaczenia słowa „bibuła”: „pijak” oraz pogardliwie: „gazety, prasa, książki” i funkcjonujące w gwarze partyjnej „nielegalna prasa”.

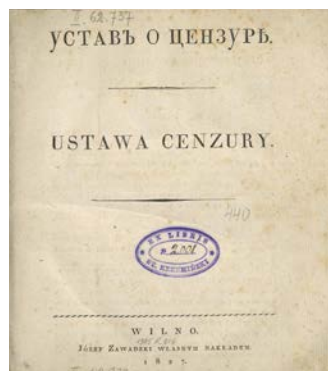
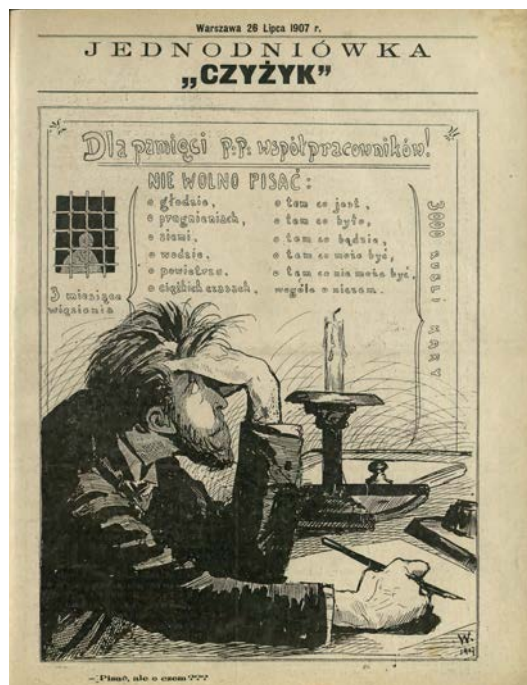
⁶ Samizdat – potoczne określenie publikacji wydawanych poza zasięgiem cenzury w ZSRS, od przeł. lat 50. i 60. XX w.; „wydawnictwo samodzielne” (ros. самостоятельное издательство, samostojatielnoje izdatielstwo lub „Sam izdaju”).

4. Satyra na cenzurę prasy, wychodzącej legalnie w zaborze rosyjskim, Witold Wojtkiewicz, 1902.

upowszechniania informacji oraz wyrażania i szerzenia poglądów politycznych, religijnych czy treści obyczajowych odmiennych od oficjalnych, reprezentowanych przez władze świeckie i wyznaniowe. Wolne słowo, szczególnie rozpowszechniane masowo w postaci drukowanej, zawsze postrzegane było przez wszelkiego rodzaju władze jako zagrożenie dla oficjalnego porządku. Z tego powodu, w celu kontrolowania przepływu informacji i rozpowszechniania niepożądanych poglądów utworzono instytucję cenzury.

Polacy mają bogatą tradycję tworzenia i rozpowszechniania niezależnych wydawnictw. Już w XVI wieku pojawiły się pierwsze druki reformacyjne zwalczane przez Kościół oraz literatura mieszczańska, sowizdrzańska i tzw. rybałtowska. Nielegalne druki o charakterze politycznym, skierowane przeciw panującym z dynastii saskiej, funkcjonowały od końca XVII wieku. Upadek Rzeczypospolitej i polityka państw zaborczych spowodowały pojawienie się konspiracyjnych druków o tematyce niepodległościowej.

6. Ustawa cenzury, Wilno 1827.

5. Pisać, ale o czym? Satyra na cenzurę legalnej prasy wydawanej w zaborze rosyjskim; Jedniodniówka „Czyżyk”. 26 lipca 1907.

Na ziemiach włączonych do trzech państw zaborczych wprowadzono obowiązujący w tych krajach system wydawania koncesji na druk prasy i druków zwartych (książek) oraz cenzurę przewencyjną. Tekst, aby uzyskać zgodę na publikację musiał zostać sprawdzony i zatwierdzony przez urzędnika przed wydrukowaniem.

Szczególnie trudna sytuacja istniała na terenie ziem polskich pod panowaniem Imperium Rosyjskiego. W Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku istniał zapis o wolności druku, który jednak nigdy nie wszedł w życie. Odkąd w 1869 roku powołano Warszawski Komitet Cenzury, informacja „dozwoljeno cenzuroju” musiała być umieszczona na stronie redakcyjnej każdego wydawnictwa. Cenzurą objęto też całą wcześniejszą i współczesną literaturę polską. W pozostałych dwóch zaborach w połowie wieku XIX zliberalizowano prawo, a cenzura przewencyjna zastąpiona została cenzurą represyjną⁷. W tym systemie, gdy w już wydrukowanej publikacji cenzor zakwestionował jakiś tekst,

⁷ W zaborze austriackim cenzura przewencyjna zastąpiona została cenzurą represyjną w 1848 r., w pruskim w 1851 r. Zob.: E. Pokorzyńska, *Technika drukarni podziemnych. Od Powstania Styczniowego po czasy „Solidarności”*. Bibliologia polityczna, pod red. D. Kuźminy, Warszawa 2011, s. 159-175.

Rocznik XII.

Wychodzi codziennie o godz. 7 1/2 rano, a w pi-
niędzy 1 i 2 południowe o godz. 10 rano.
Ma siedzibę w Administracji ul. Mławowska 19
w IIII ul. Powsiaka 15,
czas we wszystkich biurach dzienników.

[illegible]

Przeobraża wymiary: W Krakowie (bez obłąk); młodzieńcze 1 krzosa 80 kg, kwartał 4 kg 50 kg, rocznik 18 kg. — Za dostawę 40 dzm. dopłaca się młodzieńcze 40 kg. W Austrii: młodzieńcze 8 kg, kwartał 6 kg, rocznik 24 kg. — W Niemczech: kwartał 7 masok. — W Łosach: stajak kwartał 10 masok. — Za kądki stajak: adnot. dopłaca się 40 kg. (za obłąk) 100 kg. W Krakowie: 1 Polak: 100 kg. 1 Polak: 100 kg. 1 Polak: 100 kg.

Błęszczenia (inwazyj) kowujsa od miejsca wstąpienia jedynopalcowego drzewym drukiem (jetlowu) są pierwiastki po 20 balery, następują po 10 balery. — Nadcięcia od miejsca wstąpienia drukiem piłkowym po 40 kal, są kadyś kar. Niszy, następują i uśrodkują po 80 bal. od miejsca są kadyś kar. — Zależności (prospekty) 1. 42 porządku są są owa 2 kal, są 100 egzemplarzy dla zamieszkiwanych, a 1 kal, są 100 egzemplarzy dla miejscowych pracowników. — Nadcięcia są kadyś kar. —

Żądamy równego, powszechnego, bezpośredniego i tajnego prawa wyborczego! Precz z kuryami!

17

cały nakład ulegał konfiskacie, a w przypadku prasy, wydawca usuwał ocenzone artykuły lub ich fragmenty i zostawiał niezadrukowane powierzchnie, w redakcji „Naprzodu” dodawano napisy: SKONFISKOWANO! W takiej postaci drugie wydanie mogło trafić do dystrybucji, jednak konieczność powtórnego drukowania narażała wydawcę na dodatkowe koszty. Mimo względnej autonomii panującej w zaborze austriackim, sytuacje takie bardzo często dotyczyły wychodzący w Krakowie dziennik „Naprzód”, w którym ukazała się seria artykułów Józefa Piłsudskiego. Jednak felietony z cyklu *Walka rewolucyjna w zaborze rosyjskim* nie zostały objęte ingerencją cenzora.

Tytuły polskiej literatury pięknej niedopuszczone do druku przez rosyjską cenzurę oraz publikacje niepodległościowe początkowo wydawano zagranicą. Wykorzystywano do tego celu odmienne regulacje prawne dotyczące pozwoleń na druk, obowiązujące w innych państwach. Główne ośrodki druku były związane ze skupiskami polskiej emigracji politycznej i znajdowały się w Szwajcarii, we Francji (Paryżu), w Wielkiej Brytanii (Londynie) oraz w Saksonii (Lipsku). Książki, broszury i prasa przemycane z Zachodu Europy odgrywały szczególną rolę w zaborze rosyjskim, gdzie wolność słowa i druku były drastycznie ograniczane. Stały się narzędziem *walki rewolucyjnej w zaborze rosyjskim* – jak zatytułował swoją opowieść Józef Piłsudski, czyli walki słowem będącej pierwszym etapem zmagania z zaborcą, przygotowaniem do przyszłej walki zbrojnej o niepodległość.

Ideologie i programy polityczne w XIX w.

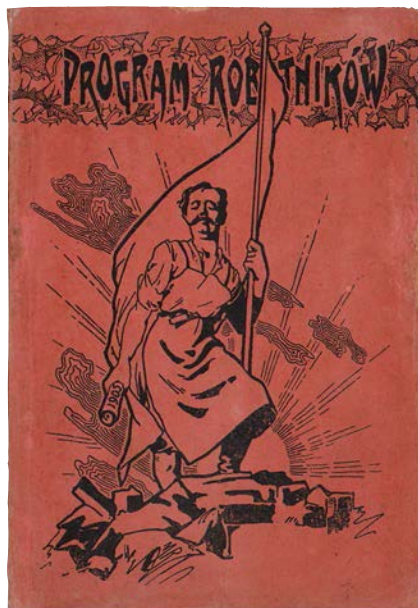
Pierwsze partie masowe

Druga połowa XIX wieku to czas narodzin nowych prądów ideowych i tworzenia masowych partii, mających stać się siłą polityczną zdolną realizować cele zawarte w ich programie. Taką ideą był socjalizm, który narodził się jako program walki o sprawiedliwość społeczną. Teoria sformułowana przez filozofów, w odpowiedzi na wyzysk robotników przez fabrykantów, była następnie rozwijana przez ekonomistów i polityków, w wyniku czego stopniowo stała się programem masowego ruchu społecznego dynamicznie rozprzestrzeniającego się na całym świecie.

Pod koniec XIX stulecia w państwach o ustroju parlamentarnym działały już partie socjalistyczne mające swoich przedstawicieli w parlamentach i legalnie walczące o prawa pracownicze. W Imperium Rosyjskim, policyjnym państwie carów, ugrupowania lewicowe były skazane na działalność nielegalną,

8. Alegoryczne przedstawienie sytuacji robotników udręczonych warunkami pracy, rysunek František Kupka, karta pocztowa, dodatek do dziennika „Naprzód”, Kraków, 1894.

9. F. Lassalle, *Program robotników*. O szczególniejszym związku współczesnego okresu historycznego z ideą stanu robotniczego, Warszawa 1905.

radykałizowały się i dążyły do obalenia caratu, do rewolucji światowej i do stworzenia ponadnarodowego państwa proletariatu.

Na ziemiach zaboru rosyjskiego, gdzie działanie polskich ugrupowań politycznych było zakazane, podstawowymi zagadnieniami, które określały programy partii, stały się sprawa niepodległości Polski i stosunek do państw zaborczych. Polscy socjaliści gorąco spierali się, tak między sobą, jak i na forum międzynarodowego ruchu socjalistycznego, o kwestię niepodległości. Partie o programie marksistowskim i internacjonalistycznym (I Proletariat, SDKPiL) głosiły, że walka klas doprowadzi do rewolucji, która zniszczy kapitalizm i państwa narodowe, a międzynarodową solidarność proletariatu stawiały ponad więzi etniczne. Drugi nurt polskiej lewicy, reprezentowany przez Polską Partię Socjalistyczną (PPS) wyrastał z idei demokratycznych łączących hasła sprawiedliwości społecznej z dążeniem do niepodległości Rzeczypospolitej. Co ciekawe, także czołowi ideolodzy socjalizmu europejskiego żywo interesowali się sprawą polską. Karol Marks, Fryderyk Engels, Ferdynand Lassalle i Wilhelm Liebknecht uważali, że niepodległość Polski leży w interesie międzynarodowej klasy robotniczej. Fryderyk Engels w przedmowie do polskiego wydania *Manifestu*

*komunistycznego z 1892 roku pisał: Odrodzenie zaś silnej, niezależnej Polski jest sprawą, która nie tylko Polaków, lecz wszystkich nas obchodzi*⁸.

Ugrupowania polityczne powstające na ziemiach polskich, reprezentujące programy socjalistyczno-internacjonalistyczne, socjalistyczno-niepodległościowe, nacjonalistyczne lub ludowe, dążyły do tworzenia partii masowych, zabiegały o pozyskanie zwolenników w tym samym, coraz liczniejszym środowisku robotniczym. Powszechnie zdawano sobie sprawę, że pracujący w ciężkich warunkach i wyzyskiwani robotnicy, zaczynający domagać się swoich praw, będą mieli ważną rolę do odegrania w ówczesnym świecie.

Prasa a propagowanie programów politycznych

W XIX wieku prasa stała się podstawowym źródłem informacji o świecie, kształtującym poglądy coraz szerszych grup społeczeństwa. W zaborze rosyjskim legalne gazety nie mogły propagować programów politycznych innych niż konserwatywno-łojalistyczne, w związku z tym nie miały nic do zaoferowania robotnikom zainteresowanym zmianą swojej sytuacji. W tym środowisku ważną rolę miała do odegrania prasa podziemna – wydawana poza zasięgiem cenzury. Przekazując robotnikom informacje o istotnych dla nich sprawach, jednocześnie poszerzała ich horyzonty i wiedzę z innych dziedzin, kształtowała świadomość, poglądy polityczne oraz poczucie przynależności do narodu polskiego. Ze względu na analfabetyzm części proletariuszy, bibułę czytano na głos w trakcie potajemnych zebrań, dzięki czemu treść jednego egzemplarza trafiała do wielu odbiorców. Powaga słowa drukowanego silnie oddziaływała na niepiśmiennych.

Każda z partii politycznych tworzących się na ziemiach polskich, aby dotrzeć do obecnych czy potencjalnych członków, wydawała przynajmniej jeden tytuł prasowy, w którym głosiła swój program i komentowała bieżące wydarzenia. W zaborze austriackim legalnie wychodziły między innymi pisma: „Naprzód” Polskiej Partii Socjal-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego (od 1892 roku) i „Przegląd Wszechpolski” Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego (od 1895 roku). W zaborze rosyjskim partie działające nielegalnie rozpowszechniały swoją prasę w ścisłej konspiracji. Pierwsze po upadku powstania styczniowego polskie tajne pismo – „Proletaryat” – wydrukowała w kraju Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat (od 15 września do 20 listopada 1883 roku wyszły cztery numery).

⁸ F. Engels, K. Marks, *Manifest komunistyczny*, Drukarnia „Przedświtu”, Londyn 1892, s. 10.